

УДК 364-055.5/7-057.36(73-43)(71)(410)

Дідик Наталія Федорівна

науковий співробітник лабораторії психології
масової комунікацій та медіаосвіти,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-3084-2834

nfdidyk@gmail.com

СИСТЕМА РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ США, КАНАДИ, ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ

Викладено результати порівняльного аналізу системи роботи із сім'ями військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як першого етапу узагальнення міжнародного досвіду. За основний метод дослідження взято аналіз публікацій в англійській літературі, а також результати бесід у форматі глибоких інтерв'ю з офіцерами, дружинами офіцерів, ветеранами та дружинами ветеранів США і Канади (усього 6 інтерв'ю, з них 5 – особисті зустрічі, 1 – відеозв'язок за допомогою скайпу). Завдяки проведеному дослідженню з'ясовано, що найбільш комплексно організовано взаємодію із сім'ями військових у США: проводиться робота на рівні підрозділу; надається комплекс послуг у центрах підтримки, розташованих на території військових баз; функціонує мережа тематичних інформаційних онлайн-ресурсів; надається цілодобова інформаційна підтримка у форматі індивідуальних консультацій; розроблено серію методичних матеріалів та інструкцій для всіх учасників процесу. Виявлено, що в Канаді система роботи із сім'ями у військовому підрозділі має два ключових елементи: робота військового капелана і підтримка з боку військового багатосервісного ресурсного центру. Аналіз системи роботи із сім'ями військових у Великій Британії показав, що тут, на відміну від США та Канади, використовується унікальний досвід стимулювання територіальних громад до підтримки військових спільнот на основі інструментів Угоди про збройні сили. Зроблено висновок, що з огляду на особливості поточної ситуації в Україні жодна з описаних систем у повному обсязі не може наразі бути використана. Разом з тим, поєднавши елементи розглянутих систем, взявши до уваги значущі національні особливості, можна отримати бажаний результат. Запропоновано дискусію про особливості використання міжнародного досвіду для подальшого формування в Україні системи роботи із сім'ями військовослужбовців.

Ключові слова: сім'ї військовослужбовців; робота із сім'ями військових; розгортання; соціальна робота в армії.

Nataliia F. Didyk

Researcher of the Laboratory of Psychology

of Mass Communication and Media Education,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-3084-2834

nfdidyk@gmail.com

SYSTEM OF WORK WITH FAMILIES OF MILITARY STAFF: COMPARATIVE ANALYSIS OF EXPERIENCE IN USA, CANADA, UNITED KINGDOM

Abstract. There are presented the results of the comparative analysis of the system of work with the families of military staff in USA, Canada, and United Kingdom as the first stage of generalization of the international experience. As the main research method it is used the analysis of English-language studies, as well as in-depth interviews among US and Canada officers, officers' wives, veterans, and veterans' wives (6 in total, 5 of them in person, 1 – using Skype). The research revealed that in the United States the work with families of the militaries is the most comprehensively organized: the work is available at the unit level; a range of services is provided in support centers which are located close to the military bases; there is a network of thematic information online resources; the day-and-night information support in the form of individual consultations is provided; it is developed a series of

methodological materials and instructions for all participants of the process. It is revealed that in Canada, the system of work with families in the military unit has two key elements: the work of a military chaplain, and the support given from a military multi-service resource center. The analysis of the system of work with families of servicemen in the United Kingdom showed that, unlike the United States and Canada, the UK has a unique experience of territorial communities' stimulating to support the military community by implementing the Armed Forces Covenant instruments. It is concluded that, due to the peculiarities of the current situation in Ukraine, none of the described systems can be fully used. Therewith, combining the elements of each system and taking into account national characteristics, we can get the desired result. It is proposed the discussion on the peculiarities of using international experience for the further development of a system of work with families of servicemen in Ukraine.

Keywords: families of military staff; work with the families of military staff; deployment; social work in the army.

Постановка проблеми. Навесні 2014 р. у відповідь на збройну агресію Росії проти України розпочалася антитерористична операція (далі – АТО). З 2018 р. юридичний статус АТО змінено на Операцію об'єднаних сил (далі – ООС) (Закон України..., 2018). Військові структури були змушені швидко адаптувати супровід військових операцій (у тому числі психологічний) відповідно до умов, що склалися. У зв'язку з цим постала необхідність обміну досвідом з країнами-членами НАТО, військові підрозділи яких брали і беруть безпосередню участь у численних закордонних військових місіях. З метою комплексного обміну досвідом з Канадою і США 2015 р. розпочалась операція “Юніфаєр”, яка є тренувальною військовою місією Канади в Україні, та “Об'єднана багатонаціональна тренувальна група – Україна” (JMTG-U), у межах якої за участю американських інструкторів (Я захоплююся..., 2019; На Львівщині..., 2019) відбувається підготовка військових фахівців та підрозділів Збройних сил України і Національної гвардії України.

Військова агресія Росії проти України триває ось уже шостий рік. Згідно із статистичними даними Міністерства у справах ветеранів станом на 1 липня 2019 р. в Україні нараховувалося майже 370 тис. осіб, які отримали статус учасника бойових дій (далі – УБД), із числа осіб, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України й брали безпосередню участь в АТО, забезпеченні її проведення (В Україні..., 2019). До цих осіб належать як нинішні військовослужбовці, так і ветерани. Разом з тим на державному рівні наразі немає якісної статистики щодо членів сімей військовослужбовців та учасників бойових дій, їхніх потреб. Щодо цієї категорії громадян також бракує системної роботи, яка б включала комплекс заходів перед розгортанням, під час розгортання та після розгортання в бойовий порядок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Вітчизняні науковці вивчали досвід країн НАТО щодо організації психологічної роботи з військовими ще задовго до подій 2014 р. Фахівці досліджували чинники, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців під час миротворчих операцій (Гозуватенко, 2010; Капосльоз, & Розумний, 2011; Алещенко та ін., 2012), особливості психологічної підготовки військовослужбовців (Алещенко, 2008; Кожевніков, 2011; Наконечний, Клименко, & Копаниця, 2013), соціальні гарантії військових у країнах НАТО (Корольов, 2011). Після 2014 р. акцент вивчення зарубіжного досвіду з відомих причин помітно змістився. Дослідники почали більше уваги звертати на вивчення ролі військових соціальних працівників у системі відновлення військовослужбовців (Гусак, & Нескородяна, 2016), вивчати досвід психосоціальної підтримки військових та ветеранів у США (Палієнко, & Семигіна, 2016), досліджувати досвід запобігання небойовим втратам (Агаєв та ін., 2018). Додаткову увагу українські дослідники почали спрямовувати на окремі програми з організації психологічної підготовки військовослужбовців до циклу розгортання, формування психологічної стійкості у військовослужбовців, членів їхніх сімей та цивільного персоналу армії (Ткаченко, & Костюкова, 2018). Роботі з членами сімей військовослужбовців у країнах-членах НАТО вітчизняні дослідники приділяють наразі меншу увагу, хоч і підкреслюють значний вплив сім'ї на психологічний стан військовослужбовців. Члени сімей згадуються переважно як одна з категорій, яку охоплюють тренінги для військовослужбовців, і як важлива ланка відновлення військових після участі в бойових діях. Разом з тим бракує аналізу системи роботи з членами сімей у військових структурах іноземних держав.

Мета статті – провести порівняльний аналіз системи роботи з членами сімей військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як перший етап узагальнення міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Основним методом дослідження є проведення аналізу публікацій в англійській літературі, а також використання результатів бесід у форматі глибинних інтерв'ю з офіцерами, дружинами офіцерів, ветеранами та дружинами ветеранів США і Канади (всього 6 осіб). Інтерв'ю проводились англійською мовою, кожне тривало одну годину. П'ять інтерв'ю відбулися при особистій зустрічі, одне – з використанням відеозв'язку (скайпу).

Узагальнюючи результати дослідження, ми структурували отриману інформацію щодо кожної країни в такій послідовності: наявність державної системи роботи із сім'ями військових, програми підтримки військових сімей за напрямками, особливості роботи із сім'ями під час розгортання, робота на рівні військової структури, робота на рівні громади, інформаційні ресурси.

США. Тут функціонує “Система сімейної готовності” (About the Family..., 2019), яка являє собою мережу агентств, програм, надавачів послуг та окремих залучених осіб. Співпраця між ними сприяє підвищенню сімейної готовності, підвищенню якості життя військовослужбовців та членів їхніх сімей. Система сімейної готовності підтримує кожного військовослужбовця та члена його сім'ї, незалежно від статусу або місцезнаходження, особисто, телефоном або онлайн. Систему сімейної готовності складають численні організації, які надають широкий спектр послуг; деякі з них є частиною Міністерства оборони, низка інших організацій функціонує на державному або місцевому рівні. Основну частину послуг забезпечують *програми Служби військової спільноти (Army Community Service Programs)*.

У *програмах Служби військової спільноти (About ACS..., 2019)* передбачено надання таких послуг: підтримка мобілізації та розгортання; підтримка переселення; особистий фінансовий менеджмент; послуги освіти та працевлаштування для члена подружжя; освіта з питань сімейного життя; кризова сімейна допомога; послуги з профілактики та реагування на домашнє насильство; послуги із запобігання жорстокому поводженню з дітьми та реагування на такі випадки; підтримка новоспечених батьків; підтримка сімей з особливими потребами; немедичні індивідуальні та сімейні консультації; допомога і супровід під час повернення до цивільного життя; інформація та маршрутизація за запитами. Кожна програма є стандартизованою, усуває дублювання в наданні послуг та вимірює ефективність обслуговування. Послуги надаються за напрямками відповідно до програм ACS у центрах військової та сімейної підтримки, розташованих на військових базах, на об'єктах резервного компонента, у місцевих громадах, за необхідності в телефонному чи онлайн-режимі (United States Department..., 2007, p. 19).

Більш детально хотіли б зупинитися на двох програмах: “*Програма захисту сім'ї*” (*U.S. Army Family Advocacy Program (FAP)*) та “*Мобілізаційна допомога*” (*Mobilization Assistance*) (Family Advocacy Program..., 2019).

Програма захисту сім'ї армії США допомагає солдатам і їхнім родинам розпізнавати та долати унікальні виклики військового способу життя. Послуги в межах програми передбачають проведення семінарів, практикумів, консультування та інтервенції, спрямовані на зміцнення сім'ї військовика, підвищення стійкості стосунків та покращення якості сімейного життя. Програма також орієнтована на допомогу військовим та їхнім сім'ям у подоланні складних проблем, пов'язаних із домашнім насильством та жорстоким поводженням з дітьми (профілактика, просвіта, розслідування, втручання та лікування). У межах програми захисту сім'ї діють додаткові програми, орієнтовані на конкретні потреби. Нижче наводимо кілька з них.

Програма військових консультантів у сфері сімейного життя – Military Family Life Consultants (MFLC) Program – програма, розроблена для надання анонімної та конфіденційної підтримки солдатам і членам їхніх сімей, особливо військовослужбовцям, які повертаються з розгортання. Програма залучає ліцензованих лікарів із ступенями магістра і принаймні п'ятирічним досвідом роботи в соціальних службах, консультаціях або відповідних клінічних дисциплінах.

Програма підтримки новоспечених батьків – New Parent Support Program (NPSP) – допомагає створити міцні, здорові військові сім'ї для солдатів та членів сім'ї, які очікують народження дитини або мають дітей до 3-х років. Використовуючи різноманітні служби підтримки, заняття та домашні візити, молодих батьків навчають справлятися із повсякденними запитами батьківства, а також зі стресом, ізоляцією та допомагають воз'єднанню сімей після розгортання.

Програма захисту жертв Victim Advocacy Program (VAP): надає всебічну підтримку жертвам домашнього насильства, включно з кризовим втручанням, плануванням безпеки та допомогою щодо забезпечення медикаментозного лікування травм, інформуванням про законні права, направленням до

військових і цивільних притулків та наданням інших ресурсів. Послуги із захисту жертв доступні 24 години на добу 7 днів на тиждень.

Програма перехідної компенсації для утриманців військовослужбовців, що зазнали насилля – Transitional Compensation (TC) Program for Abused Dependents. Програму розроблено Конгресом для утриманців військовослужбовців, які зазнали насилля (Family Advocacy Program). Відповідно до цієї програми протягом 12-36 місяців законодавством передбачено тимчасові виплати для сімей, у яких військовослужбовець був відокремлений в адміністративному або судовому порядку через насилля щодо утриманців (Family Advocacy Program..., 2019).

Мобілізаційна допомога складається з таких компонентів: план допомоги сім'ї (Family Assistance Plan), готовність до мобілізації/розгортання (Mobilization/Deployment Readiness), групи сімейної готовності (Family Readiness Groups), віртуальні групи сімейної готовності (Virtual Family Readiness Groups), засоби навчання щодо розгортання (Operation READY Briefing materials). Зокрема, ці засоби включають: підготовку перед розгортанням, особливості взаємодії з дітьми під час розгортання, тренінги для лідерів груп сімейної готовності та для заступників командирів, диспетчерів тощо (Family Program Directorate, 2008).

Служба військової спільноти і всі співробітники сімейної програми активного та резервного компонентів надають підтримку впродовж усього циклу розгортання, пропонуючи на кожному етапі відповідні програми та ресурси. Протягом усього циклу розгортання працівники сімейної програми ідентифікують проблеми та приділяють посилену увагу членам сімей військовослужбовців та цивільним особам, у яких високий рівень стресу або які мають інші проблеми, котрі потребують спеціальної допомоги чи підтримки.

Центр допомоги солдатам та їхнім сім'ям (Soldier and Family Assistance Center) (U. S. Army Family..., 2009) – універсальний центр допомоги, який функціонує зазвичай у місцях розташування військових баз. Послуги, які надаються в центрах SFAC: інформаційно-довідкова допомога; військово-кадрові послуги (допомога щодо військової документації та інформації, ідентифікаційних карток та управління документами, якщо такі є); допомога щодо планів на освіту, перевірки пільг, підтримки освіти членів сім'ї та іншої інформації, що сприяє кар'єрі; допомога під час перехідного періоду (переходу від військової до цивільної служби); фінансове консультування (управління кредитами, розроблення бюджету); надзвичайна фінансова допомога у вигляді позик або грантів, а також грошова допомога для здобуття вищої освіти дітьми, які перебувають на утриманні. Центр також надає членам сім'ї інформацію з питань залежностей та рекомендує фахівців; координує правові та пасторальні послуги; допомагає з пошуком ресурсів для проживання членів сім'ї; сприяє доступу до всіх дитячих, молодіжних та шкільних програм, включно з будинками спортивного та сімейного догляду за дитиною; здійснює координацію взаємодії з армією, Національною гвардією, державними та місцевими органами.

За інформацією, отриманою під час інтерв'ю з дружиною ветерана армії США, послуги в центрі SFAC (Soldier & Family Assistance Center) надаються за ID-картою як військовим, які проходять дійсну військову службу, так і ветеранам. Якщо ветеран або військовослужбовець перебуває за межами міста, цією картою може скористатися його дружина. Іноді в місці розташування бази функціонують два центри SFAC: для військових, які проходять дійсну військову службу, і WTU для поранених військових (Soldier & Family Assistance Center, 2019).

Розгляньмо *систему роботи із членами сімей військовослужбовців на рівні військового підрозділу* армії США (U. S. Army). Така система передбачає функціонування двох основних ланок: помічник підтримки сімейної готовності (Family Readiness Support Assistant, далі – FRSA) (United States Department..., 2007) та групи підтримки сімейної готовності (Family Readiness Group, далі – FRG) (Enroth, Forbes, & McFall, 2010). Помічник підтримки сімейної готовності – це цивільна посада в армії, що підпорядковується командирові батальйону, а групи підтримки сімейної готовності – це спільнота дружин військових на рівні роти, яку на волонтерських засадах координує одна з дружин військовослужбовців цієї ж роти. Історія програми помічників сімейної готовності (Family Readiness Support Assistant Programs) розпочалася з 2003 р. і набула актуальності, коли з'явилася потреба в подальшому вирішенні питання про готовність сім'ї під час швидких розгортань через зменшення кількості вільних волонтерів. Підтримка, яку надає структура сімейної готовності військовослужбовцям і членам сімей, відображається в успіху місії підрозділу, оскільки така підтримка забезпечує належний супровід та плавний перехід

протягом усього циклу розгортання з акцентами на збільшенні підтримки під час розгортання та реінтеграції. Розгляньмо відтак кожен з цих позицій окремо.

Помічник підтримки сімейної готовності (FRSA) є ланкою між командувачем підрозділу, родинами, що належать до підрозділу, та спільними ресурсами, доступними для військових та їхніх сімей. Завдання FRSA – координація та підтримка груп сімейної готовності та їхніх лідерів. Завдяки належній координації діяльності груп сімейної готовності військовослужбовці, що перебувають на розгортанні, мають змогу певною мірою орієнтуватися на місю, оскільки знають, що добробут їхніх родин підтримується належним чином. Місія FRSA полягає в тому, щоб забезпечувати збереження стабільності та безперервності груп сімейної готовності, оскільки лідери цих груп і волонтери можуть змінюватися. FRSA надає адміністративну та матеріально-технічну підтримку командирів, заступників командирів та лідерам груп сімейної готовності. При цьому помічник підтримки працює під загальним керівництвом командира або заступника, який координує робочі завдання з керівниками групи сімейної готовності. FRSA підтримує координацію діяльності груп сімейної готовності в межах підрозділу та постійно інформує командира про статус програми, спірні питання та послуги, доступні для військових та членів їхніх сімей. У межах функціоналу FRSA постійно взаємодіє з військовими службами та іншими державними або регіональними установами для моніторингу останніх змін у програмах сімейної готовності для всіх компонентів та інформує про них групи сімейної готовності і командування підрозділу (United States Department..., 2007).

Групи сімейної готовності – Family Readiness Groups (FRG) – організована командуванням підрозділу структура, яка охоплює всіх військовослужбовців (одружених і неодружених), цивільних, волонтерів та їхні сім'ї, які разом забезпечують взаємну підтримку, допомогу та комунікацію між членами сім'ї, командною ланкою та ресурсними центрами спільноти. Хоча всі ці особи автоматично визнаються членами групи сімейної готовності, участь є добровільною. Оскільки FRSA виконує щодо лідерів груп сімейної готовності адміністративну діяльність, це дає їм змогу сконцентруватися на просвітницько-інформаційній діяльності, спрямованій на військовослужбовців та членів їхніх родин, особливо в періоди розгортання. Група сімейної готовності відіграє важливу роль у наданні допомоги командирові підрозділу в забезпеченні військової та особистої готовності до розгортання і підвищенні сімейної готовності для військових і сімей. Функції групи сімейної готовності такі:

- проводить заходи, які посилюють обмін інформацією між командуванням і сім'ями;
- надає командуванню зворотний зв'язок щодо стану сімей підрозділу;
- поширює серед сімей інформацію, отриману від командування;
- діє як продовження роботи підрозділу в наданні офіційної, точної інформації про підрозділ;
- забезпечує взаємну підтримку між командуванням і членами групи сімейної готовності;
- виступає за ефективне використання наявних ресурсів громад; допомагає сім'ям розв'язувати проблеми на найнижчому рівні.

Види та обсяги діяльності FRG залежать від низки факторів, серед яких: бюджет командування для діяльності FRG; зацікавленість та увага командира; визначення потреб військових, цивільних працівників та членів їхніх родин; кількість членів FRG; час, енергія і творчість членів FRG; склад FRG (береться до уваги частка неодружених військових, тривалість служби, тривалість шлюбу, кількість сімей з маленькими дітьми, графік підготовки та розгортання підрозділу). Група сімейної готовності функціонує на рівні кожної роти і складається з лідера групи (FRG-leader) і волонтерів.

Під час глибинних інтерв'ю з військовими США респонденти звертали увагу на активну діяльність груп сімейної готовності та лідера групи їхнього підрозділу. Зазначалося, що на FRG-leader покладається організація комунікації між дружинами військових роти, підтримка онлайн-спілкування і, якщо це можливо фізично, організація щомісячних зустрічей. До прикладу, сім'ї підрозділу офіцера, з яким проводилося інтерв'ю, проживають одна від одної переважно досить далеко, тому основна взаємодія між жінками відбувається в онлайн-форматі; особисто зустрічаються лише ті дружини, які живуть поряд. Як зазначила в глибинному інтерв'ю дружина ветерана США, один раз у квартал на рівні батальйону, де служив її чоловік, організовується сімейне свято. У цей день максимальна кількість особового складу підрозділу не працює, а йде на спільне свято (це може бути пікнік або розважальна програма для всієї сім'ї). Фінансування таких свят здійснюється за рахунок бюджету батальйону (бюджет

Міністерства оборони). Як зазначали в інтерв'ю усі респонденти зі США, якщо у членів сімей роти виникають якісь проблеми, вони інформують про них FRG-leader, а вона так само інформує FRGA. Тоді, якщо питання можна вирішити на рівні батальйону, FRGA допомагає це зробити, залучаючи інші підрозділи батальйону. Зі слів ветерана армії США, окрім посади FRGA, у батальйоні є посада військового психолога і військового капелана. Завдання військового психолога і капелана – забезпечення психічного здоров'я особового складу. Капелани час від часу організують обіди для службовців і, крім задоволення духовних потреб, долучаються до вирішення соціальних і сімейних питань. Також капелани організують екскурсійні поїздки для сімей військових (у середньому по 10 пар). Це подорожі, під час яких відбувається спілкування, у тому числі про сімейні цінності (ненав'язливо і при нагоді). Зі слів дружини ветерана, така поїздка дає змогу відпочити, ближче познайомитися з іншими парами, поспілкуватися з капеланом і є, безперечно, оздоровчою для подружніх стосунків. Такі поїздки та обіди фінансуються з бюджету батальйону (бюджет Міністерства оборони).

В армії США програми роботи із сім'ями мають супровід у вигляді інтернет-ресурсів. Зупинімося на деяких із них (United States Department of..., 2007, p. 37).

Система віртуальної групи сімейної готовності (vFRG). Це одна з найбільш широко використовуваних форм спілкування та навчання для сімей військових. Віртуальна група сімейної готовності армії надає портал для безлічі посилань, представлення інформації та способів спілкування з членами сімей, військовослужбовці яких перебувають на розгортанні. Командири вимагають використання сайту vFRG у роботі підрозділу, забезпечують нагляд за роботою сайту, затверджують інформацію, розміщену на сайті, і призначають системного адміністратора для технічного супроводу сайту. Система vFRG містить всю наявну загальнонаціональну інформацію для членів сім'ї.

Портал MyArmyLifeToo є основним “шлюзом” до ресурсів, інформації та послуг для всіх членів сім'ї військового; містить посилання на ресурси, які забезпечують управління грошовими коштами, школами та освітою, працевлаштуванням та службами сім'ї.

Military One Source – портал Міністерства оборони США, який працює 24/7 365 днів на рік. Забезпечує безоплатну конфіденційну консультаційну підтримку фахівців.

Military Homefront – офіційний портал Міністерства оборони, що надає точну, актуальну, надійну інформацію про якість життя військовослужбовцям і їхнім родинам, командирам та постачальникам послуг.

З-поміж інших слід згадати інтернет-ресурси, спрямовані на освіту дітей та молоді, догляд за маленькими дітьми та працевлаштування членів подружжя, благодійну підтримку, ресурси для спілкування з військовими, які перебувають у госпіталі; окремі програми для різних родів і видів військ.

Також до системи підтримки військових сімей у США належать навчальні онлайн-ресурси. Управління військової видавничої справи публікує офіційні керівництва для різноманітних сімейних програм, які можна завантажити на сайті управління. В онлайн-доступі і на компакт-дисках можна знайти навчальні ресурси для персоналу програми мобілізації та розгортання. Для підтримки циклу розгортання розроблено серію довідників Operation READY для різних аудиторій: “Діти і розгортання”, “Військовий і сім'я під час розгортання”, “Довідник з воз'єднання та реінтеграції”, “Довідник для центрів допомоги військовим сім'ям” та ін. (United States Department..., 2007, p. 40).

Канада. У 1991 р. Департамент національної оборони та збройні сили Канади визначили та легітимізували свої основні соціальні та моральні зобов'язання перед сім'ями військових, створивши першу офіційну фінансовану державою та національно координовану систему підтримки військових сімей. *Програма Служби військової сім'ї* (Military Family Services, 2017) є основою сьогоднішнього сімейно орієнтованого підходу до надання послуг. Вона складається з мережі програм та послуг, які надаються як централізовано, так і через військові сімейні ресурсні центри по всій країні, а також послуг для військовослужбовців збройних сил Канади в США, Європі та за її межами. До категорії військових сімей належать усі військовослужбовці збройних сил Канади (як дійсної військової служби, так і резервісти), їхні батьки, члени подружжя, діти та родичі. Також до цієї категорії належать цивільні працівники Міністерства оборони, коли вони розгортаються разом з військовими підрозділами, їхні батьки, члени подружжя, діти і родичі та члени родин загиблих.

Від імені Департаменту національної оборони та Канадських збройних сил реалізацію військової сімейної політики здійснює *Служба військової сім'ї* (Military Family Services, 2016), яка є підрозділом

Служби морально-соціального забезпечення збройних сил Канади (Canadian Forces Morale and Welfare Services). Служба військової сім'ї розробляє політику й стандарти, інвестує фінансові ресурси, пропонує професійні настановлення та робить доступними інструменти вимірювання ефективності, щоб заохочувати та підтримувати достовірність, актуальність та підзвітність програм. Служба військової сім'ї управляє трьома різними програмами: Управління освіти дітей, Програма послуг для військових сімей, Ініціативи якості життя.

Управління освіти дітей здійснює керівництво компенсаціями, програмами виплат та надання пільг, а також нагляд за освітніми програмами, що пропонуються в школах-інтернатах Міністерства національної оборони за кордоном. Також служби управління забезпечують підтримку дітей військових під час переїзду з провінції в провінцію або за кордон і назад.

Програма послуг для військових сімей полегшує доступ членів спільноти до послуг і програм, що сприяє покращенню добробуту військових сімей.

Програма підвищення якості життя стосується забезпечення сімей військовослужбовців житлом.

Зупинімося більш детально на *Програмі послуг для військових сімей*. Реалізацію програми розбито на три блоки: 1) *інформування та навчання*; 2) *підтримка і послуги*; 3) *допомога та інтервенції* (Military Family Services, 2016, p. 25).

Інформування та навчання передбачають: первинний інструктаж; навчальні програми (батьківство; психоосвіта; програми, пов'язані з розгортанням, фінансові навчальні програми тощо); особистісний розвиток. Послуги з надання допомоги і підтримки: підтримка розгортання; підтримка Ветеранської сімейної програми; послуги із зайнятості; освітня підтримка; інтеграція в громаду; заходи для дітей та молоді; скеровування до структур охорони здоров'я; просвітницька робота; оцінка сімейних потреб; повсякденний догляд за дитиною; послуги, пов'язані з переїздом в іншу провінцію. Інтервенція: консультування (психосоціальне, працевлаштування тощо); догляд за дітьми в разі непередбачуваних обставин; кризова підтримка.

Реалізацію програми з підтримки сімей забезпечують такі структури і сервіси: Директорат військових сімейних служб, багатосервісні військові сімейні ресурсні центри (Military Family Resource Centres), сімейна інформаційна лінія, онлайн-ресурс FamilyForce.ca, Національна військова сімейна рада (Military Family Services, 2017).

FamilyForce.ca – це вебпортал, який зв'язує військові сім'ї з найближчими для них військовими сімейними ресурсними центрами та надає всю необхідну інформацію.

Інформаційна лінія сім'ї підтримує сім'ї військовослужбовців, коли ті далеко від близьких у зв'язку з розгортанням, відрядженням чи навчанням. Фахові консультанти пропонують конфіденційні двомовні послуги 24 години на добу 365 днів на рік телефоном або електронною поштою.

Окремий напрям, що заслуговує на увагу, – *MyVoice*. Це закрита група в мережі Facebook, доступна лише для канадської військової спільноти. MyVoice – місце для спілкування членів сімей військовослужбовців з фахівцям Військової сімейної служби (MFS). Групу створено для інформування членів сімей про ресурси й послуги, а також для отримання зворотного зв'язку від користувачів послуг Військової сімейної служби.

Багатосервісні військові сімейні ресурсні центри (Military Family Resource Centres) – неприбуткові організації, які функціонують у співпраці зі Службою військових сімей, місцевою командною ланкою та партнерами спільноти для надання основних послуг, що координуються Службою військових сімей. Дислокуються в Канаді, Європі та США. На території Канади діють 32 центри, розташовані на військових базах і включені до складу армійських угруповань та підрозділів (Military Family Services, 2017).

Зупинімося окремо на діяльності *військових сімейних ресурсних центрів*, які є основними надавачами послуг у військових спільнотах. Сім'ї збройних сил Канади, особливо подружжя, заохочуються до участі у всіх аспектах діяльності центру – від планування програми і надання послуг до організаційного управління та керівництва. Кожним центром керує виборна рада директорів, яка працює в партнерстві з місцевим командуванням. Кожна рада складається щонайменше з 51% членів родин військових, що проживають у військовій спільноті, де діє центр. Вона відповідає за ухвалення стратегічних рішень, реалізує фінансову та юридичну звітність, а також є роботодавцем у Військовому сімейному ресурсному центрі.

Серед основних напрямів діяльності центрів – надання інформації, інформаційно-просвітницька робота для новостворених та новоприбулих сімей, програми збагачення сімейного життя, консультування та підтримка в кризових ситуаціях. Надання послуг забезпечує офіційний персонал центру за підтримки волонтерів.

Як зазначили в глибинних інтерв'ю респонденти з Канади, на базі кожного центру працює команда психологів та соціальних працівників у справах сім'ї. Зі слів дружини канадського офіцера, яка зайнята в одному з таких центрів, тут функціонує команда фахівців, яка працює з дітьми 0-5 років у формі денного дитячого садка та надає послуги з кількогодінного догляду за дитиною, організовує позашкільний клуб для школярів; на базі центру діє група, яка допомагає сім'ям, що переводяться з іншого місця; проводяться соціальні клуби для спілкування жінок та клуби творчості для дорослих і дітей (наприклад, підготовка до свят). Також кожен центр проводить свої власні заходи в межах дозвілля. Одним із цікавих заходів, про які в інтерв'ю розповів офіцер з Канади, є організація дозвілля для чоловіків з дітьми (без мам). Якщо послуги, яких потребують сім'ї збройних сил Канади, уже надаються установами в межах громади, то ресурсний центр не дублює надання цих послуг. Натомість сім'ї перенаправляються до постачальника цих послуг у громаді.

Протягом періоду розгортання військові сімейні ресурсні центри задіюють корисні місцеві інструменти, такі як відеотелеконференції та семінари для підтримки родин збройних сил Канади, та створюють групу підтримки. Члени такої групи підтримують взаємодію в соціальних мережах, а також у спільних активностях, як-от: спільне дозвілля, зустрічі, заходи для дітей, розв'язання поточних проблем тощо. Відповідальна особа зв'язується з кожною сім'єю військового, що перебуває на розгортанні, запрошує ще й членів долучитися до постійної мережі комунікації на період розгортання. Якщо сім'я не захоче підтримувати постійну комунікацію, її не примушуватимуть, але за необхідності підтримку надаватимуть (Calvert, & Switzer, 2006).

На рівні військових підрозділів функцію підтримки членів сімей військовослужбовців, за інформацією глибинних інтерв'ю, виконує військовий капелан. Для цього він взаємодіє з усіма підрозділами (фінансовим, юридичним, кадровим, соціальним), відповідаючи за вирішення не лише релігійних, а й соціальних і психологічних питань. Зазвичай капелан спілкується з членами сімей телефоном або зустрічається з ними на військовій базі, за необхідності – відвідує сім'ю за місцем проживання. Як зазначали респонденти з Канади, усі члени сімей мають номер телефону капелана підрозділу свого чоловіка. Якщо не мають – телефонують до чергового капелана. На базі бригади відбувається цілодобове чергування капеланів на гарячій лінії (навіть у Різдвяну ніч). Черговий капелан виконує функцію маршрутизатора, який надає контакти за запитом. У нього також зберігаються спеціальні купони на їжу та пальне для членів сімей заготовлені для випадку екстрених ситуацій.

Варто зазначити, що в Канаді постійно проводяться ґрунтовні дослідження, спрямовані на покращення якості послуг, які надаються військовим та членам їхніх сімей (Chartier, 2019).

Велика Британія. Підтримка сімей військовослужбовців в армії Великобританії покладається на Службу соціального забезпечення армії (Army Welfare Service, 2019). Основним завданням Служби соціального забезпечення є надання професійної комплексної конфіденційної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, а також командуванню підрозділів для максимально швидкого досягнення належного рівня ефективності військового персоналу. Служба соціального забезпечення має чотири опорні засади: особиста підтримка, підтримка громади, інформаційна підтримка (HIVE) та функціонування спільної служби з питань надання житлових послуг (Defence and armed forces..., 2019).

Особиста підтримка. Першою контактною особою для задоволення запитів з боку членів сімей є офіцер відділу добробуту підрозділу (The Unit Welfare Officer – UWO). Також до розряду особистої допомоги належить *капеланська підтримка*. Вона доступна для всіх членів сімей військовослужбовців. У загальному доступі завжди функціонує єдина електронна адреса для звернень, де запитувача відразу ж скоординують з капеланом відповідного підрозділу.

Інформаційну підтримку забезпечує інформаційна служба HIVE, мережами якої охоплено території Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Інформаційна служба надає інформацію (про переїзд, місцеві особливості, систему освіти, житло, можливості працевлаштування та навчання, догляд за дітьми та подорожі) через ланцюжок командування службам у громадах та реагує на запити

військовослужбовців, членів їхніх сімей та партнерів, багатодітних сімей та широкого військового співтовариства, включно з ветеранами та цивільними службовцями Міністерства оборони. Персонал NIVE тісно співпрацює з працівниками служби соціального забезпечення підрозділу під час розгортання та надає інформацію про те, як сім'ї можуть підтримувати зв'язок. Крім надсилання інформаційних запитів, до працівників інформаційної служби можна звертатися конфіденційно, якщо виникає потреба в особистій допомозі чи підтримці.

Служба з надання житлових послуг реалізує послуги з пошуку короткотермінового житла (Cotswold Services) та допомогу по отриманню цивільного житла (Консультативна служба з питань житлово-комунального господарства). Центр Cotswold Services, де може розміститися близько 60 сімей, – це короткочасне сімейне житло. Центром керує правління із трьох служб. Він доступний для службовців усіх рангів усіх видів військ, які можуть тут перебувати між завданнями, після звільнення зі служби, у разі потреби сімейного відпочинку, перерви на вихідні або з будь-якої іншої причини, приміром через якісь житлові проблеми або через аварійну евакуацію з-за кордону. Послуги з пошуку постійного цивільного житла надає *Консультативна служба з питань житлово-комунального господарства* – координаційний центр Міністерства оборони, який надає службовому персоналу та його утриманцям інформацію про цивільне житло для тих, хто бажає переїхати до цивільного житла на будь-якому етапі своєї кар'єри, а також для тих, хто переселяється, щоб полегшити перехід до цивільного життя.

Додатковою підтримувальною службою є *Консультативна служба з питань освіти дітей (CEAS)* – служба, що надає консультації, підтримку та рекомендації щодо освіти дітей та молоді, які належать до сімей військовослужбовців усіх видів військ та цивільних службовців Міністерства оборони, котрі мають такі права і перебувають за кордоном (The British Army, 2014).

Підтримка громади виявляється у функціонуванні незалежних організацій та Угоди про Збройні сили. Ми зупинимося на двох незалежних організаціях: Army Families Federation (About AFF, 2019) та Soldiers', Sailors' & Airmen's Families Association (SSAFA, 2017).

Федерація військових сімей (AFF) – це незалежна благодійна організація, орієнтована на роботу із сім'ями військових. AFF забезпечує важливі зв'язки між сім'ями, армією та урядом і є представником інтересів військових сімей на всіх рівнях. Федерація допомагає окремим сім'ям, які живуть у військовому містечку або у власному помешканні, знайти шляхи вирішення цілої низки проблем, серед яких, зокрема, доступ до шкіл або виділення житла. Іноді вони співпрацюють з іншими благодійними організаціями чи фондами, щоб переконатися, що сім'ї отримують найкращу підтримку. AFF також працює з командуванням армії, місцевими органами влади та постачальниками послуг. Першою контактною особою часто є місцевий координатор федерації або персонал центрального офісу. Вони також мають фахівців, які можуть допомогти, коли йдеться про житло, освіту та інші сфери. Якщо військові живуть у SFA (військовому містечку), вони автоматично отримують безкоштовний щоквартальний журнал асоціації “Армія і ви”.

Асоціація сімей солдатів, матросів, льотчиків (SSAFA, 2017) – найстаріша національна військова благодійна організація Великобританії, яка надає допомогу військовослужбовцям, членам їхніх родин та ветеранам. SSAFA допомагає громаді збройних сил у різний спосіб, хоча основна увага зосереджена на наданні прямої підтримки особам, які потребують фізичної або емоційної допомоги. Додатковою інформаційною підтримкою служить *лінія інформаційної підтримки*, яка забезпечує персональну консультаційну підтримку.

Угода про Збройні сили. З 2011-го року в Британії впроваджують систему підтримки військовослужбовців та ветеранів на рівні громад, яка називається Armed Forces Covenant (Угода про Збройні сили, далі – Угода), Ministry of Defence (2019). Угода передбачає взаємодію уряду, бізнесу, місцевої влади, благодійних організацій та громадськості і стосується передусім основних сфер, таких як житлове будівництво, освіта і послуги для дітей, охорона здоров'я та зайнятість. Міністерством оборони та Асоціацією місцевого самоврядування запропоновано інструментарій та основну інфраструктуру реалізації Угоди. З моменту, коли було започатковано укладання Угоди, кожен місцевий орган влади в материковій частині Великої Британії підписав “угоду про партнерство” з їхніми місцевими збройними силами. У багатьох місцевих органах влади функціонує “чемпіон збройних сил” (Armed Forces Champion). Роль “чемпіона” часто полягає в тому, щоб підтвердити, що місцева влада виконує свої зобов'язання перед громадою збройних сил і будь-які проблеми можуть бути розв'язані.

Для реалізації ініціатив, спрямованих на військову спільноту, в межах громад функціонує *державна система грантової підтримки* (Armed Forces Covenant: Local Grants – Місцеві гранти Угоди про Збройні сили, які надає Фонд Угоди). Фонд Угоди щорічно виділяє 10 млн фунтів стерлінгів на реалізацію місцевих проєктів, які забезпечують реальні потреби військовослужбовців (у тому числі ветеранів) та їхніх сімей. Також один раз на рік проводиться форум для обміну досвідом та консультацій між представниками Міністерства оборони, Асоціацією місцевого самоврядування та представниками місцевих громад для представлення ініціатив, реалізованих місцевими громадами.

Дискусія про особливості використання міжнародного досвіду в Україні. З огляду на чисельність армії в Україні та постійну необхідність чіткої організації служби в зоні бойових дій актуальним запитом є впровадження у військових структурах посади відповідальної особи за роботу із сім'ями. Покладання цих обов'язків на офіцера-психолога чи офіцера по роботі з особовим складом спричинило б додаткове до посадових обов'язків навантаження і навіть певні ризики для якісного виконання обох функцій. Створення в місцях розташування військових баз центрів з надання повного спектру послуг для всіх членів сімей за прикладом Канади стало б чудовою ініціативою для стимулювання самоорганізації серед членів сімей. Разом з тим реалізація такого задуму потребує значних фінансових ресурсів. Беручи до уваги те, що в наших реаліях дуже часто члени сім'ї проживають не в тій області, де дислокується підрозділ, у якому служить військовий, стимулювання державними грантами територіальних громад до реалізації місцевих проєктів за зразком Великої Британії може допомогти охопити місцевих членів військової спільноти.

Безумовно, для реалізації такої комплексної програми одночасно потрібні чималі ресурси. Тому найбільш доцільно, на нашу думку, розпочати формування системи роботи із сім'ями військовослужбовців в Україні поступово, з найбільш актуального напрямку – роботи із членами сім'ї на рівні підрозділу. Для цього можна скористатися вже наявним структурованим досвідом США. Таким шляхом пішла, наприклад, Грузія. На основі американського досвіду реалізації системи роботи із сім'ями військовослужбовців у Грузії було сформовано Програму підтримки сімей військовослужбовців (Military Servicemen's Family Support Program), імплементацію якої розпочато Міністерством оборони у 2018 р. (Presentation of Servicemen's Family..., 2018).

Висновки. Розглянуті нами дані свідчать про те, що найбільш комплексно робота із сім'ями військових проводиться в армії США. Цілеспрямована робота з членами сімей на рівні підрозділу, яка реалізується на постійній основі протягом усього циклу розгортання, дає змогу запобігти численним сімейним проблемам, які можуть виникати протягом періоду відбування служби і на етапі розгортання. Разом з тим унікальний формат діяльності демонструють сімейні ресурсні центри Канади. Вони не просто надають спектр послуг, а фактично є осередком для членів військової спільноти, стимулюють активне їх долучення до формування пакета послуг, спонукають стежити за якістю надання цих послуг та брати безпосередню участь у заходах, організованих центрами. На відміну від США та Канади, у Великій Британії більш сфокусовану роботу із членами сімей ведуть національні громадські асоціації. Водночас у Великій Британії функціонує система підтримки військової спільноти на рівні територіальних громад: Угода про Збройні сили, урядова грантова підтримка проєктів, які пропонують місцеві громади, та щорічний національний форум для обміну кращими результатами профінансованих проєктів. З огляду на особливості ситуації в Україні цілком очевидно, що жодна з описаних вище систем у повному обсязі не може бути нами використана. Разом з тим, поєднавши елементи цих систем та взявши до уваги наші національні особливості, можна отримати бажаний результат.

Варто зазначити, що у всіх трьох згаданих нами країнах загальнозживаним є таке поняття, як "військова спільнота". До неї відносять як військовослужбовців, так і членів їхніх родин. Усі державні програми соціального захисту в арміях цих країн формуються для військової спільноти. Разом з тим у межах програм є ще й вузькоспеціалізовані напрями для дружин, дітей військових, подружжя та сімей у цілому. У кожній із розглянутих країн формування соціальних програм для військової спільноти відбувається на основі спеціально організованих фахових досліджень, під час яких вивчаються потреби членів спільноти, якість їх задоволення на рівні військового підрозділу і на рівні територіальної громади, а також бар'єри, які заважають задовольняти ці потреби, і ресурси, що, навпаки, допомагають. В Україні наразі такі комплексні дослідження, на жаль, не проводяться.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, щоб дослідити інформаційні, соціальні та емоційні потреби дружин військовослужбовців і на основі отриманих результатів запропонувати способи задоволення цих потреб.

Список використаних джерел

Агаєв, Н. А., Коқун, О. М., Герасименко, М. В. ... Лозінська, Н. С. (2018). *Досвід роботи в армії США та арміях інших країн щодо недопущення втрат особового складу з причин, не пов'язаних із виконанням завдань за призначенням*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

Алещенко, В. І. (2008). *Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України*. Харків: ХУПС.

Алещенко, В. І., Безбах, В. Г., Василенко, С. В., Вилко, В. М., Герасименко, М. В. ... Стасюк, В. В. (Ред.). (2012). *Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України. Підручник: у 2 ч. Ч. 1*. Київ: НУОУ. Взято з <http://bit.ly/2sB0Uen>

В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій (2019). *Укрінформ*. Взято з <http://bit.ly/2Y6XNGK>

Гозуватенко, Г. О. (2010). Аналіз чинників, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців служби за контрактом Збройних сил України у миротворчих операціях. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка", Держава та армія*, 670: 188–194. Взято з <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/8183>

Гусак, Н. Є., & Нескородяна, О. П. (2016). Військові соціальні працівники в Сполучених Штатах Америки. *Наукові записки НаУКМА. Т. 188. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, с. 61–65. Взято з <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10817>

Закон України "Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях", № 2268-19 (2018). *Відомості Верховної Ради*, 10, 54. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>.

Капосльоз, Г. В., & Розумний, О. Д. (2011). Психологічні аспекти морально-психологічного забезпечення дій миротворчих підрозділів Збройних сил України. *Вісник Національного університету оборони України*, 4 (23), 130–135.

Кожевников, В. М. (2011). Особливості психологічної підготовки військовослужбовців Збройних сил США, Великої Британії, Німеччини. *Педагогічний дискурс*, 9, 166–169. Взято з <http://bit.ly/2R7kJnO>

Корольов, С. С. (2011). Практичні аспекти створення, утвердження та нормативно-правового забезпечення гарантій соціального захисту військовослужбовців країн-членів НАТО. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*, 3(29), 280–283. Взято з <http://www.hups.mil.gov.ua/periodic-app/article/2979>

На Львівщині відбулась церемонія передачі повноважень між американськими підрозділами, які здійснюють ротацію зі складу тренувальної місії JMTG-U (2019). Міністерство оборони України. Взято з <http://bit.ly/2L7g5T1>

Наконечний, В. Д., Клименко, В. С., & Копаниця, Н. І. (2013). *Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань (збірник інформаційно-аналітичних матеріалів)*. Київ: Соціально-психологічний центр Збройних сил України.

Ткаченко, В., & Костюкова, Н. (2018). До проблеми організації психологічної підготовки до бойових дій в арміях країн НАТО. *Вісник Національного університету оборони України*, 2(50), 119–126.

Палієнко, Т., & Семігіна, Т. (2016). *Психосоціальна підтримка ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт*. Взято з <http://bit.ly/2Y6EVb1>

Я захоплююся хоробрістю та відданістю українського солдата (2019). Міністерство оборони України. Взято з <http://bit.ly/33GtszQ>

About AFF (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://aff.org.uk/about-aff/>

About the Family Readiness System (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2PfhIPV>

About ACS (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2sAaEFM>

Army Welfare Service (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://www.army.mod.uk/personnel-and-welfare/>

Chartier, A. (2019). *The Mapping and Gaps Analysis of Services for Military Families Report*. Retrieved from <http://bit.ly/2P6b520>

Calvert, C., Switzer, G. (2006). Deployment Support – Strength through Partnership. In *Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders' Strategies for Addressing Stress and Psychological Support* (pp. 20A-1 – 20A-10). Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Paper 20A. Neuilly-sur-Seine, France: RTO. Retrieved from <http://www.rto.nato.int/abstracts.asp>.

Defence and armed forces: Support services for military and defence personnel and their families (2019). Retrieved 2 December 2019 from <http://bit.ly/35Q2eZ3>

Enroth, C, Forbes, D., & McFall, T (2010). *U. S. Army FRG Leader's Handbook*. 4 Ed. Retrieved from https://www.first.army.mil/Documents/pdf/Family_Readiness_Group_Leaders_Handbook.pdf

Family Advocacy Program (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2DBOh4S>

Family Program Directorate. U.S. Army Deployment Cycle Readiness: Soldier's and Family Member's Handbook (2008). Retrieved from <http://bit.ly/2rHe88U>

Military Family Services (2017). *Military Family Services Program: Parameters 4 Practice*, 2nd edition. Retrieved from <http://bit.ly/35UdJ1w>

Military Family Services (2016). *A Family Guide To The Military Experience*. Retrieved from <http://bit.ly/2r2nXhL>

Military Family Services (2017). *A Network of Family support*. Retrieved from <http://bit.ly/2RaNM9W>

Ministry of Defence (2019). *Armed Forces Covenant: guidance and support*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/collections/armed-forces-covenant-supporting-information>

Presentation of Servicemen's Family Support Program – News – MOD.GOV.GE. Retrieved from <http://bit.ly/2rHgyV2>

The British Army (2014). *A Guide for Army Families*. Ed.4.

Soldier & Family Assistance Center (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2P2ZsZS>

SSAFA (2017). *Additional Needs and Disability: A Guide for Service Families*. Retrieved from www.ssafa.org.uk/fandf

United States Department of Army Family and MWR Command, Family Programs Directorate (2007). *Family Readiness Support Assistant [FRSA] Resource Guide*. Edition 1. Retrieved from <http://bit.ly/384Ujt0>

U. S. Army Family and Morale, Welfare and Recreation Command (FMWRC): Army Community Service (ACS) (2009). *U. S. Army Guide on Family Assistance Centers*, Edition 1. Retrieved from <http://bit.ly/2R8ziOD>

References

About ACS (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2sAaEFM>. (in English)

About AFF (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://aff.org.uk/about-aff/>. (in English)

About the Family Readiness System (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2PfhIPV>. (in English)

Ahayev, N. A., Kokun, O. M., Herasymenko, M. V. ... Lozinska, N. S. (2018). *Dosvid roboty v armii SSHA ta armiiakh inshykh krain shchodo nedopushchennia vtrat osobovoho skladu z prychnyn, ne poviazanykh iz vykonanniam zavdan za pryznachenniam* [Experience in the United States Army and in other countries in preventing personnel losses for reasons unrelated to their assigned tasks. Methodical guide]. Kyiv: The Humanitarian Problems Research Center of the Armed Forces of Ukraine. (in Ukrainian)

Aleshchenko, V. I. (2008). *Psykhologichne zabezpechennia myrotvorchoi diialnosti viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy* [Psychological support for peacemaking activities of military personnel of the Armed Forces of Ukraine]. Kharkiv: Kharkiv National University of the fir Force. (in Ukrainian)

Aleshchenko, V. I., Bezbakh, V. H., Vasylenko, S. V., Vylko, V. M., Herasymenko, M. V. ... Stasyuk, V. V. (Ed.). (2012). *Moralno-psykhologichne zabezpechennia u Zbroynykh Sylakh Ukrainy. Pidruchnyk: u 2 ch. Ch. 1* [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine. Tutorial: in 2 Parts. Part 1]. Kyiv: National University of Defense of Ukraine. Retrieved from <http://bit.ly/2sB0Uen> (in Ukrainian)

Army Welfare Service (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://www.army.mod.uk/personnel-and-welfare/>. (in English)

Calvert, C., & Switzer, G. (2006). *Deployment Support – Strength through Partnership*. In *Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders' Strategies for Addressing Stress and Psychological Support* (pp. 20A-1 – 20A-10).

Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Paper 20A. Neuilly-sur-Seine, France: RTO. Retrieved from <http://www.rto.nato.int/abstracts.asp>. (in English)

Chartier, A. (2019). *The Mapping and Gaps Analysis of Services for Military Families Report*. Retrieved from <http://bit.ly/2P6b520>. (in English)

Defence and armed forces: Support services for military and defence personnel and their families (2019). Retrieved from 2 December 2019 from <http://bit.ly/35Q2eZ3>. (in English)

Enroth, C., Forbes, D., & McFall, T. (2010). *U. S. Army FRG Leader's Handbook*. 4 Ed. Retrieved from https://www.first.army.mil/Documents/pdf/Family_Readiness_Group_Leaders_Handbook.pdf(in English)

Family Advocacy Program (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2DBOh4S>. (in English)

Family Program Directorate. U.S. Army Deployment Cycle Readiness: Soldier's and Family Member's Handbook (2008). Retrieved from <http://bit.ly/2rHe88U>. (in English)

Hozuvatenko, H. O. (2010). Analiz chynnykiv, shcho vplyvaiut na moralno-psykholohichne zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv sluzhby za kontraktom Zbroinykh syl Ukrainy u myrotvorchykh operatsiyakh. [Analysis of factors affecting the moral and psychological support of military service contracted by the Armed Forces of Ukraine in peacekeeping operations]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika", Derzhava ta armii*, 670, 188–194. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/8183>. (in Ukrainian)

Husak, N. Ye., & Neskorodyana, O. P. (2016). Viiskovi sotsialni pratsivnyky v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky [Military social workers in the United States of America]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 188. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota*, pp. 61–65. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10817>. (in Ukrainian)

Kaposloz, H. V., & Rozumnyi, O. D. (2011). Psykholohichni aspekty moralno-psykholohichnoho zabezpechennia dii myrotvorchykh pidrozdiliv Zbroinykh syl Ukrainy [Psychological aspects of moral and psychological support for the actions of the peacekeeping units of the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 4 (23), 130–135. (in Ukrainian)

Korolov, S. S. (2011). Praktychni aspekty stvorennia, utverdzhennia ta normatyvno-pravovoho zabezpechennia harantii sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtiv krayin-chleniv NATO [Practical Aspects of Creating, Approving and Regulatory Support for Social Security Guarantees for NATO Members]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl*, 3(29), 280–283. Retrieved from <http://www.hups.mil.gov.ua/periodic-app/article/2979>. (in Ukrainian)

Kozhevnikov, V. M. (2011). Osoblyvosti psykholohichnoi pidhotovky viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh syl SSHa, Velykoi Brytanii, Nimechchyny [Features of Psychological Training of US Armed Forces Servicemen, United Kingdom, Germany]. *Pedahohichni dyskurs*, 9, 166–169. Retrieved from <http://bit.ly/2R7kJnO>. (in Ukrainian)

Military Family Services. Military Family Services Program: Parameters 4 Practice, (2nd ed.) (2017). Retrieved from <http://bit.ly/35UdJ1w>. (in English)

Military Family Services. A Family Guide To The Military Experience (2016). Retrieved from <http://bit.ly/2r2nXhL>. (in English)

Military Family Services. A Network of Family support (2017). Retrieved from <http://bit.ly/2RaNM9W>. (in English)

Ministry of Defence. Armed Forces Covenant: guidance and support (2019). Retrieved from <https://www.gov.uk/government/collections/armed-forces-covenant-supporting-information>. (in English)

Na Lvivshchyni vidbulas tseremoniia peredachi povnovazhen mizh amerykanskymy pidrozdilamy, yaki zdiisniuiut rotatsiyu zi skladu trenuvalnoi misii JMTG-U [A delegation ceremony was held in Lviv between US units rotating from the JMTG-U training mission]. (2019). Ministerstvo oborony Ukrainy. Retrieved from <http://bit.ly/2L7g5T1>. (in Ukrainian)

Nakonechnyi, V. D., Klymenko, V. S., & Kopanytsia, N. I. (2013). *Dosvid orhanizatsii psykholohichnoi roboty pid chas vedennia zbroinykh konfliktiv, pidhotovky ta vykonannia myrotvorchykh zavdan (zbirnyk informatsiyno-analitychnykh materialiv)* [Experience in organizing psychological work during armed conflicts, preparation and implementation of peacekeeping tasks (collection of information and analytical materials)]. Kyiv: Sotsial and Psychological Center of the Armed Forces of Ukraine. (in Ukrainian)

Paliienko, T., & Semyhina, T. (2016). *Psykhosotsialna pidtrymka veteraniv viiny ta tsyvilnykh, yaki postrazhdaly cherez zbroinyi konflikt* [Psychosocial support for war veterans and civilians affected by armed conflict]. Retrieved from <http://bit.ly/2Y6EVb1>. (in Ukrainian)

Presentation of Servicemen's Family Support Program – News – MOD.GOV.GE. Retrieved from <http://bit.ly/2rHgyV2>. (in English)

Soldier & Family Assistance Center (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2P2ZsZS>. (in English)
SSAFA. Additional Needs and Disability: A Guide for Service Families (2017). Retrieved from www.ssafa.org.uk/fandf. (in English)

The British Army. A Guide for Army Families (Ed. 4) (2014). (in English)

Tkachenko, V., & Kostiukova, N. (2018). Do problemy orhanizatsii psykholohichnoi pidhotovky do boiovykh dii v armiiakh krain NATO [The problem of organizing psychological training for combat in NATO armies]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 2(50), 119–126. (in Ukrainian)

United States Department of Army Family and MWR Command, Family Programs Directorate. Family Readiness Support Assistant [FRSA] Resource Guide (Ed. 1) (2007). Retrieved from <http://bit.ly/384Ujt0>. (in English)

U. S. Army Family and Morale, Welfare and Recreation Command (FMWRC): Army Community Service (ACS). U. S. Army Guide on Family Assistance Centers (Ed. 1) (2009). Retrieved from <http://bit.ly/2R8zIOd>. (in English)

V Ukraini na obliku maizhe 370 tysiach uchasnykiv boiovykh dii [Nearly 370,000 combatants registered in Ukraine]. (2019). *Ukrinform*. Retrieved from <http://bit.ly/2Y6XNGK> (in Ukrainian)

Ya zakhopliuiusia khorobristiu ta viddanistiu ukrainskoho soldata [I admire the courage and dedication of the Ukrainian soldier]. (2019). *Ministerstvo oborony Ukrainy*. Retrieved from <http://bit.ly/33GtszQ>. (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy “Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskii ta Luhanskii oblastiakh”, № 2268-19 [Law of Ukraine “On the peculiarities of state policy on ensuring the state sovereignty of Ukraine in temporarily occupied territories in the Donetsk and Luhansk oblasts” № 2268-19]. (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of Verkhovna Rada o Ukraine]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>. (in Ukrainian)